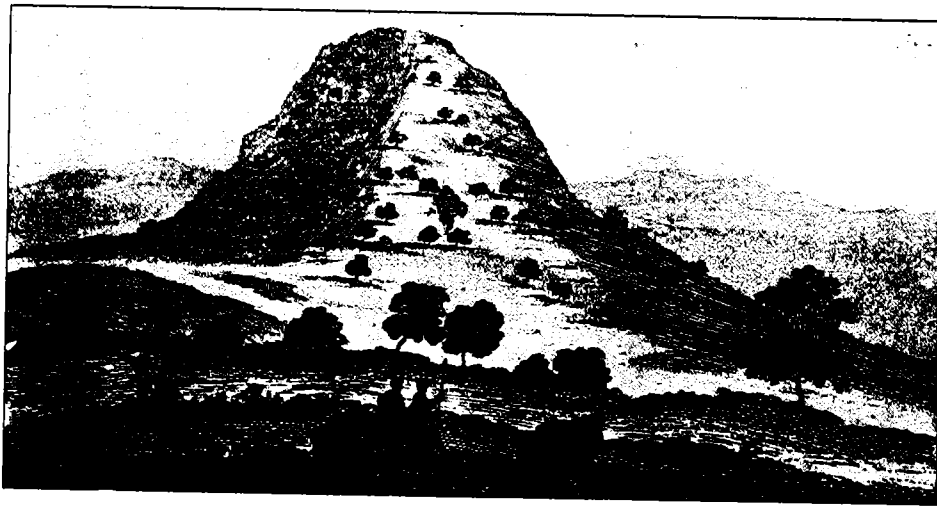

דְּבוּרָה וְדְבוּרְיָה לְמַרְגְּלוֹת הַתְּבוּר לְפֶשֶׁר הַשֵּׁם הַכְּפוּל וּמְקוּרוֹ

יואל אליצור

דברת המקראית, לפי הנתונים שבכתוב,¹ זהה בוודאי עם Δαβαριθα/Δαβαριττα של יוסף בן-מתתיהו² ועם הכפר היהודי שהכיר אוסביוס באותו מקום.³ נתוני כל המקורות הללו הולמים היטב את הכפר דְּבוּרְיָה שלמרגלות התבור, ממערב. השם 'דבוריה' מתועד מאז המאה הי"ב. יאקות (1225) רשם אותו בצורה דְּבוּרְיָה;⁴ ואצל אישתורי הפרחי (1322) — דבוריא.⁵ עוד לפניהם הזכיר וילהלם מצור (המחצית השנייה של המאה הי"ב) בכתיב Buria.⁶ דבוריה (دبورية) נרשם גם במפקדים התורכיים במאה הט"ז.⁷ בימינו מבטאים את שם המקום 'dabūrye' או 'dabbūrye'.⁸

- 1 יהושע יט יב; שם כא כח; דברי הימים א, ו נז. את השם 'דְּבָרְת' יש לראות במסגרת שמות המקומות השומרים את צורת הנקבה הכנענית. באזור קרוב ביחס אנו מוצאים כאן גם שמות נוספים מטיפוס זה, כגון חלקת ואנחנת (הערת פרופ' א"פ רייני, וראה 'שם, שמות מקומות' אנציקלופדיה מקראית, ח, עמ' 18).
- 2 (הערת פרופ' א"פ רייני, וראה 'שם, שמות מקומות' אנציקלופדיה מקראית, ח, עמ' 18). כחיי Flavi Josephi Opera, B. Niese (ed.), Vol. 4, Berlin 1890, pp. 342, 373, Vol. 6, 1894, p. 262 יוסף, כו (126) וסב (318) מוסרים כתב-היד Δαβαριττα (או וריאציות של צורה זו) בִּת כפולה. במלחמות, ב, כא, ג (595) מגישות הנוסחאות המשובחות יותר Δαβαριθα (או Δεβαριθθα, Δεβαριθθα, Δεβαρφαθα), ואילו נוסחאות אחרות נותנות גם כאן כפולה. מבחינת צורת השם ודרכי התעתיק, הנוסחה הסבירה היא Δαβαριθα Δαβαριθα, E. Klostermann, *Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen*, Leipzig 1904, p. 78, Lines 6-7 ע"צ מלמד, ספר האונומאסטיקון לאבסביוס, ירושלים תרצ"ג, מס' 375. שם הערך הוא Δαβειρα, אולם טעות היא להסיק מכך שזה היה השם בימי אוסביוס. השם הוא מקראי ומתייחס לעיר שכבש יהושע, ולזה צורך מידע נוסף, שבימיו יש כפר של יהודים בשם זה בהר-תבור, בגבול דיוקסריה. בסמיכות למובאה האמורה הוקדשו ערכים גם ל-Δαβειρα (כפל המובאה הנ"ל) ול-Δαβειρο (לדביר שבעבר-הירדן) ואף ל-Δαβραθ (דברת שבגליל). המחבר, שלא היה ער לקשר בין הכפר היהודי האמור לדברת שהוזכר בהמשך, הצמיד את המידע שבידו לראשון מבין הערכים הדומים בשם; ואין לדעת מתוך דבריו בוודאות מה היה השם בזמנו, אם כי ראוי לשים לב שגירסת Δαβειρα נראתה לאוסביוס הקרובה ביותר (הערת פרופ' ז' קלאי).
- 4 F. Wüstenfeld, *Jacut's geographisches Wörterbuch*, Leipzig 1867, II, p. 546
- 5 אישתורי הפרחי, ספר כפתור ופרח (מהדורת א"מ לונץ), ירושלים תרנ"ז, עמ' רצב.
- 6 RHC, I, Paris 1844, 22, 14. השם בצורתו זו — Buria — נתגלגל הלאה והוא נזכר כך אצל קטוביקוס בשלהי המאה הט"ז (ובמיקומו חל אי-דיוק מסוים). עיין: E. Robinson & E. Smith, *Biblical Researches in Palestine (1838)*, III, London 1841, p. 210. תופעות מסוג זה ידועות בגלגוליהם של שמות מקומות בארץ-ישראל. אֶשְׁתְּמוּעַ נקראת היום סמוע, ויש לשער שבראשונה היתה אֶשְׁמוּעַ* (= צורה משוערת שאינה מתועדת במקורות, וכך גם להלן). תחילת השם נשלה מפני שנחשבה לתוית-יידוע. בדומה לזה אֶלְעָלָה המקראית הסמוכה לחשבון מצפון-מזרח, מכונה כיום במפות מסוימות עַל.
- 7 W.D. Hütteroth & K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977, p. 189, n. 222
- 8 את הצורה בעלת הבי"ת המוכפלת רשם עבורי נעים ארשיד, סטודנט באוניברסיטה העברית בירושלים ובן דבוריה, מפי זקני משפחתו; אך לפי התרשמות משמיעה מפי ערבים תושבי האזור, אין הצורה המוכפלת נחלת הכלל, ונדמה לי שהיא תוצאה של אטימולוגיה עממית מאוחרת, אשר קישרה את השם למלה הנפוצה 'דבור', דבור = צרעה. כפי שנמסר לי מפי תושבים באזור, אפשר לשמוע את השם במבטא 'daburiyye' (כפול יו"ד)

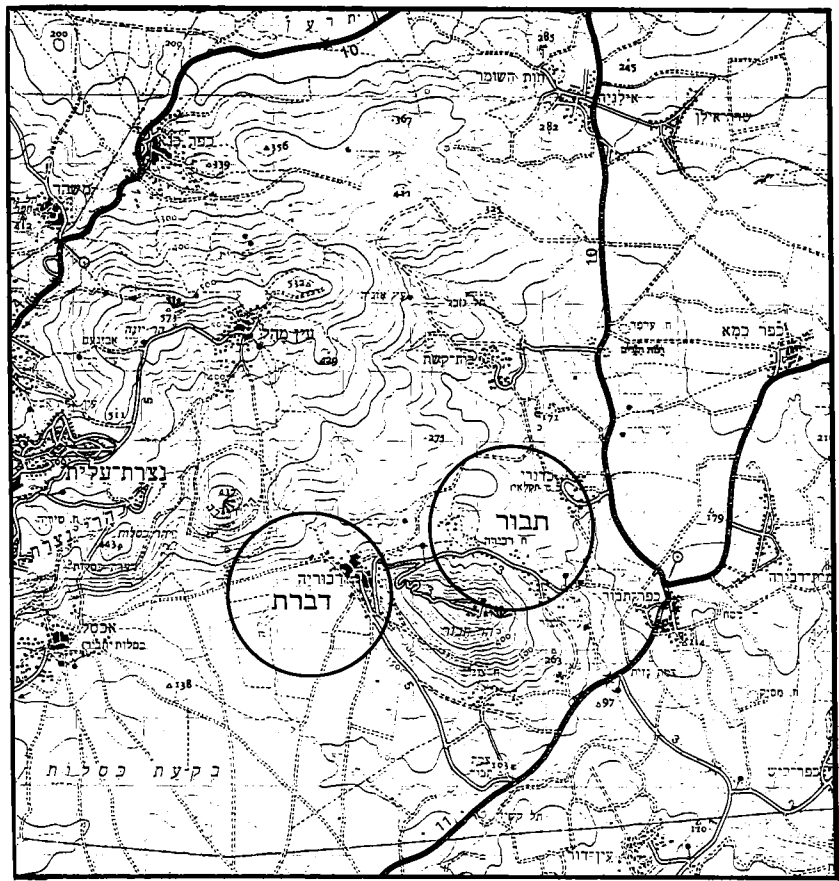
הר התבור,
תחריט של
דהיברון
(1681)

הופעת השם דְּבוּרָה, בסמיכות לדבוריה, מעוררת קושי. כיום זהו שמה של חורבה השוכנת על מדרגה במורד הצפוני של הר-תבור (נ"צ 2336 1868). היא מצוינת במפות הישראליות 1:100,000 והמרחק בינה לבין הכפר דבוריה הוא כ-1.5 ק"מ. תולדות שם החורבה וגלגוליו רצופים בכמה סיבוכים. בספרות המאה הקודמת לא נודעה החורבה. רבים פקדו את הכפר דבוריה, ושום מחבר לא הזכיר אתר נוסף בעל שם דומה, אבל כמה מחברים מסרו את שם הכפר בצורה 'דְּבוּרָה' או 'דְּבוּרִי' (צורת-ביניים בין דְּבוּרָה לְדְּבוּרָה?).⁹

מראשית המאה העשרים הוזכרה בספרות המחקרית, מלבד הכפר דְּבוּרִיה, גם החורבה — חרבת דְּבוּרָה, אבל מקומה צוין בפאתי הכפר דבוריה. לפי תיאורי החוקרים, נראה שהיא צריכה

אצל חלק מהדוברים בכפרים אחדים הסמוכים לדבוריה, אך לא בכפר עצמו. אני עצמי לא הצלחתי לפגוש בעדות אותנטית לצורה זו. הצורה 'dabūrye' יכולה להיות תולדה של צורה כפולת יו"ד על דרך 'נסבה' (=גזירת שמות-תואר משמות-עצם על-ידי יו"ד סופית מוכפלת) נקבה. בניכי הערבית המדוברת בארץ, תנועה מקורית ארוכה הבאה לפני סיומת נסבה נקבה — תתקצר, ואילו המכפל של הנסבה לא ייפגע, כגון: אחורי = warrāni אחורית = warraniyye, קדמי = quddamāni קדמית = quddamaniyye (ראה: 'אליחי, מילון עברי-ערבי לשפה הערבית המדוברת, ירושלים חש"ד, מבוא, עמ' 9). ואולם בשמות מקומות בעלי סיומת -יה הנראית כנסבה נקבה, אם ההברה שלפני הסיומת היא בעלת תנועה ארוכה, בדרך-כלל תנועה זו נשמרת ואחריה נופלות תנועת i הקצרה והכפלת ה-y. כך צְפוּרָה, בִּיתוּרָה, קְבֵאטִיה, פּוּאָרִיה, סַאנְיָה, קְלוּנְיָה, ג'אנְיָה, סוּסִיָה וכד'. נהוג זה הוא כנראה קודם למדי. אצל יאקות (לעיל, הערה 4) בערך 'דבוריה' (دَبُورِيَّة) ניתן ניקוד מלא למלה ללא תשריד. בערך 'צפוריה' (صَفُورِيَّة) (ג, 402) מודגש בפירוש بَاءٌ مُخَفَّةٌ (=יו"ד רפויה).

U.J. Seetzen, *Reisen durch Syrien Palästina ...* (1806), II, Berlin 1854, p. 147: *Dabury*; J.S. Buckingham, *Travels in Palestine*, London 1821, p. 102: *Deborah*; J.M. Scholtz, *Reise in die Gegend zw. Alexandrien u. Paratonium... Palästina und Syrien ...*, Leipzig-Sorau 1822, p. 263: *Debura*; J. Berggren, *Reisen in Europa ...*, II, Leipzig-Darmstadt 1834, p. 240: *Daburi/Debora*; C.W.M. Van de Velde, *Narrative of a Journey Through Syria and Palestine in 1851 and 1852*, II, London 1854, p. 374: *Debūri*. כדי שלא תתקבל תמונה מעוותת יש להדגיש, כי רוב נוסעי המאה והחשובים שבהם, כגון רובינסון וסמית, יהוסף שוורץ, ויקטור ג'ון, טריסטראם, סוקרי SWP והמדריך של בְּדֵקֶר, כולם מוסרים את השם בצורה 'דבוריה' (ואינם מזכירים לא שם נוסף ולא אתר נוסף). נדמה, שהמכנה המשותף למחברים שמסרו 'דבוריה', הוא היותם מעורים בתרבות הערבים יושבי הארץ ובשפתם במידה זו או אחרת; בעוד שהנוסעים שמנתי בקבוצה הראשונה, היו תלויים יותר בתיווכם של אנשי המנדחים.

מפת האזור

להיות על גב השלוחה אשר עליה המעלה להר-תבור, באזור הצומת שממנו יוצא הכביש לראש ההר ומעט למטה יותר (בערך נ"צ 2333 1854, כיום בשטח הכפר. החורבה לא ידועה היום). הראשון שהזכיר את שני האתרים הוא, עד כמה שידוע לי, גוסטב דלמן.¹⁰ דלמן נטה לזהות את האתר הקדום כחורבת דבורה ולראות את הכפר של היום כהתפשטות מאוחרת יותר במדרון. את טעמו לא פירש, אך נראה שהסתמך על המיקום הטופוגרפי הגבוה יותר של חורבת דבורה, המתאים יותר לתקופות הקודמות, ואולי גם על צורת השם ('דבורה' דומה יותר ל'דבורה'). מחברים רבים הלכו בשיטת דלמן וקיבלו ממנו הן את תיאור השטח והן את הזהוי המקראי; ואפשר לומר, שדעה זו מקובלת למדי על חוקרי הגיאוגרפיה ההיסטורית,¹¹ ובעקבותיה הלכו גם פרשני-מקרא¹² ומילונאים.¹³

כאמור, במפות הישראליות 1:100,000 שיצאו מאז קום המדינה, צוינה החורבה, אבל לא במיקום שנרשם אצל דלמן, אלא מצפון להר-תבור ובמרחק ממשי מן הכפר דבוריה. במיקום זה

5 G. Dalman, *Sacred Sites and Ways* (translated by P.P. Levertoff), London 1935, p. 188 10
 F.M. Abel, *La Géographie de la Palestine*, II, Paris 1933, p. 301; J. Simons, *The Geographical and* 11
Topographical Texts of the Old Testament, Leiden 1959, p. 184-185 § 330 (7) p. 205 § (27)
 ; "פרס, אנציקלופדיה ארץ ישראל, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' 179 [להלן: פרס]; ש' לוונשטט, 'דבורה', אנציקלופדיה
 מקראית, ב, עמ' 620; ז' קלאי, נחלות שבטי ישראל, ירושלים תשכ"ו, עמ' 157 [להלן: קלאי, נחלות];
 Kallai, *Historical Geography of the Holy Land*, Jerusalem 1987, pp. 182-184
 12 כגון נוח (M. Noth, *Das Buch Josua*, Tübingen 1953) וקויפמן ("קויפמן, ספר יהושע, ירושלים 1976)
 בפירושיהם ליהושע יט יב.
 13 W. Baumgartner, *Hebräisches und Aramäisches Lexicon*, I, Leiden 1967, p. 204a; F. Zorell,
Lexicon Hebraicum et Aramaicum Veteris Testamenti, Roma 1962, p. 166b

היא רשומה בסקר של נחמיה צורי¹⁴ ובאנציקלופדיה של וילנאי.¹⁵ בירור עם תושבי הכפר מאשר את המיקום והשם כפי שרשום במפות החדשות.¹⁶ הסקר של צורי מלמד, שבשני האתרים היה יישוב קדום. בדבוריה, ודווקא בחלק הדרומי והנמוך יותר של הכפר הישן, נתגלו שרידים ניכרים מן התקופה הישראלית, החל מן ההתנחלות, וכן ניכרים שם היטב ממצאים קרמיים מסוף ימי בית-שני ומהתקופה הביזאנטית. בחורבת דבורה השתרע היישוב הקדום על שטח רחב-ידיים יחסית, ונאספו ממצאים מתקופת הברונזה הקדומה, מימצא מועט מהתקופה הישראלית ומימצא רב במיוחד מן התקופות הפרסית וההלניסטית.^{16*} שבר בודד של נר ומטבע מן התקופות הרומית והביזאנטית הם היוצא מן הכלל, המלמד שהחורבה כנראה לא היתה מיושבת מאז התקופה ההלניסטית (כיום החורבה חרושה ומדרוגת).

מצב דברים זה מעורר שאלות. קשה להניח, שרק במקרה נודמנו שני מקומות בעלי שם דומה, אך לא שווה, במרחק של שני ק"מ זה מזה.¹⁷ סביר היה למצוא חורבה הקרויה בשם הכפר עצמו בתוך התחום הטריטוריאלי שלו, אבל במקרה הנדון יש הבדל בין שני השמות. אם קיימת תלות בין השמות, הרי 'דבוריה', הנראית כמשקפת צורת נסבה נקבה, היא השם הנגזר, ואילו 'דבורה' היא השם המקורי. אולם גזירה כזאת בתקופה הערבית היא מתמיהה, הואיל והן המימצא הארכיאולוגי והן המקורות הספרותיים מלמדים, שמאז הכיבוש הערבי היה המצב כפי שהוא כיום; כלומר דבוריה היתה כל אותו הזמן כפר מיושב, ודבורה היתה חורבה.

מבחינה לשונית, צריך עיון ההבדל בוקליזציה שבין דכרת — Δαβαριθα לבין דבוריה (או דבֹּרְהָה); השוואהנע שנמסר במקרא, מתאים לתנועת /a/, שבה מוסר יוסף בן מתתיהו את השם, אך קשה להבין מניין באה לשם הערבי תנועת /ū/ ארוכה.¹⁸ נראה, שעיון בנתוני המקרא והמקורות המאוחרים יש בו כדי לתת בידינו תשובה לשאלותינו.

14 ג' צורי, נחלת יששכר, ירושלים תשל"ז, אתרים 157, 160 (עמ' 105-108).
 15 ז' וילנאי, אריאל, אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל, ב, תל-אביב תשל"ד, עמ' 1586 ('דבורה ד') (להלן: וילנאי, אריאל). אף שחלה שם טעות בסימון הנ"צ (ציון לדבורה שבגולן). במפת 1:50,000, 1973. עדכון 1986. מצוינת 'ח. דבורה' בנקודה קרובה לכפר (נ"צ 2337 1857). מיקום זה אינו מתאים לידוע מן הסקר של צורי ומפי אנשי הכפר.

16 אני מודה ליוסי בוכמן, איש החברה להגנת הטבע, שבדק וחקר לפי בקשתי בין אנשי הכפר, ולנעים ארשיד, בן דבוריה, שמסר לי מידיעותיו ומידיעות זקני משפחתו על הכפר, שמו ואתריו. לאמיתו של דבר, השם 'דבורה' הוא כפי אנשי המקום כינוי טריטוריאלי למשבצת השטח שבצפון-הר-תבור, הכוללת את החורבה המדוברת (מוכרת לזקנים, אך לא לצעירים) ואת המעיין עין-דבורה שבצפון-מערב ההר, בין החורבה והכפר.
 16* שרידים מהתקופה הפרסית וההלניסטית נמצאו גם בביר א-לוזה ('ח. לוזה' במפות 1:50,000 חדשות), כ-400 מ' ממזרח לעיקרה של ח'רבת דבורה (צורי, לעיל, הערה 14, אתר 156 ו-157 הם שני קצוות של ישוב גדול אחד.

17 לפי המחברים שהדרימו את דבֹּרְהָה עד קרוב לכפר, הקושי הוא גדול יותר. לפי מידת הקירבה שבין שני האתרים, כפי שנצטיירה לדלמן וכל ההולכים בעקבותיו, הרי אין כאן למעשה אלא מקום אחד. מפליא, אפוא, שכמעט כולם מתייחסים לזה כשני אתרים ולא כשתי מסירות של שם אחד, ומאידך אין הם רואים קושי במציאותם של שני השמות הדומים כל כך בקירבה שיש בה כמעט זהות. רק אצל שני מחברים, J. A. Soggin (Joshua [Old Testament Library], London 1972) וא"ש הרטום (תורה נביאים וכתובים מפורשים ע"י א"ש הרטום, ספר יהושע, תל-אביב תשט"ו), בפירושם ליהושע יט יב, מצאתי את ההנחה המתבקשת לכאורה, שהחורבה והכפר הם בעלי אותו שם ורק שיבוש במסירה גרם לחילוף. סוגין מביא את שניהם כ'דבוריה', והרטום כ'דבורה'; ושניהם מזהים את האתר המקראי בחורבה ולא בכפר (סוגין כבר היה מודע למיקום הצפוני המרוחק יחסית של החורבה).
 18 ג' קמפֶּמַיֵר שחקר בזמנו את גלגולי השמות המקראיים אל תוך התקופה הערבית, הדגיש את הקושי שבעניין.

G. Kampffmeyer, 'Alte Namen im heutigen Palästina und Syrien', ZDPV, 16 (1893), p. 36 הוא מעלה את הסברה, שמקור המיבנה התנועתי של השם הערבי במסורת קדם-אסלאמית, שייחסה את המקום

הר התנור –

צילום של ג'ורג' מאונדרל (1877)

דברת המקראית – דבוריה

קו הגבול של נחלת זבולון (יהושע יט יב) עובר משריד מזרחה לכיוון כסלות-תבור ועד הדברת. בדברת הוא פונה צפונה או צפון-מערבה לכיוון גת-החפר (=משהד).¹⁹ הגיונו הטופוגרפי של

לדבורה הנביאה. נראה, שהסבר כזה נהגו הנזירים של הר-חבור למסור למבקרים בתקופה העות'מאנית; כך נראה מלשונו של Buckingham המצוטט שם, וכך עוד לפניו אצל H. Maundrell, *A Journey from Aleppo to Jerusalem at Easter 1697*, Oxford 1749, p. 115. אך קמפמאייר מתלבט בבעיית שני המקורות השונים, הנראים לו כסותרים, שהרי בטופו של דבר לא מסתבר שיהיו במקום אחד שני שמות שונים; אם 'דבורה' – לא 'דברת', ואם 'דברת' – לא 'דבורה'. לדעתי, דווקא בזה אין קושי, כי מצאנו שהדורות נהגו לזווג אתרים מקודשים ליישובים לפי שמותיהם (כגון נבי נון על-ידי ינון, קבר חבקוק על-ידי יאקוק, קבר שמאי בחורבת שמע ועוד). אך הטענה נגד כיוון זה היא, כי באזור המדובר, שהיה האזור הנפקד ביותר, אחרי ירושלים ובית-לחם, על-ידי צליינים מאז המאה הרביעית לספירה ברציפות, לא יכול היה להיעלם אתר שהוקדש לדבורה הנביאה מבלי כל זכר שהוא בספרות המסעות. על-כן נראה לי, שראוי להסיר מעל השולחן את ההצעה הזאת. כמובן לא נראה סביר לחשוב על איזו 'ערביזציה' של השם בהשראת דָּבּוּר או דְּבּוּר 'צרעה', רוח צפונית או שם פרטי נדיר, והשאלה דורשת אפוא פתרון מהותי.

עיינ: מ' אביונה, 'גת-חפר', אנציקלופדיה מקראית, ב, עמ' 572 וביבליוגרפיה. דילגתי כאן על יפיע, שעניינה בפסוק זה הוא בעיה בפני עצמה, ועם זאת אין בה כנראה כדי לשנות את המהלך הכללי של הגבול, שהוא ברור לאור שאר הנקודות וסדרן. עיין בפרשנות החדשה לפסוקים אלו ואצל קלאי, נחלות, עמ' 157-158. קלאי דוחה בצדק את דעתו המתמיהה של ש' ייבין, שהגבול ההולך מזרחה פונה בדברת ושם על עקבותיו מערבה במרחק של קילומטר אחד מצפון לקו שהלך בו מזרחה, עד יאפא. קויפמן ואחרים מפרשים ש'ועלה יפיע' חוזר אל שריד – נקודת המוצא של אותו קו.

הגבול ברור: הוא נותן לזבולון את גוש הרי-נצרת. הגבול מגיע עד לדברת, אבל אינו כולל אותה (היא שייכת ליששכר);²⁰ זאת אומרת, שדברת נמצאת למרגלות גוש הרי-נצרת, כפינה דרום-מזרחית שלו, אבל אינה נכללת בו. מיקום זה מתאים יפה לכפר דבוריה, ואינו הולם את חורבת דבורה שמצפון לה-תבור. נסיון למשוך את קו הגבול עד לחורבת דבורה יוצר מובלעת החורגת מן הקו הטופוגרפי ההגינני.²¹

מן הבחינה הארכיאולוגית, מאחר שנתברר כי יש בדבוריה ממצאים המתאימים לתקופה הישראלית מראשיתה, וכן לתקופות שבהן הוזכר המקום על-ידי יוסף בן מתתיהו ואוסביוס, הרי זהו האתר המתאים לדברת המקראית בשמו, במיקומו ובממצאיו. אל העדויות הארכיאולוגיות המגיעות עד לאחר הכיבוש הערבי, מצטרף התייעוד הספרותי מימי הביניים ומן העת החדשה. לאור הרצף הזה, אין שום סיבה לפקפק בחזקתו של המקום — 'כאן נמצא כאן היה'. את מיקומו של האתר המקראי במדרון, ולא על גב השלוחה, יש להבין על רקע הנקודה המיוחדת שבו מצוי הכפר, בקצה בקעת-כסלות הפוריה והמנוצלת באינטנסיביות. בכסלות-אכסאל הסמוכה יש בתוך העמק גבעה בולטת, שאיפשרה לבנות את העיר מבלי לפגוע בשטח המעובד. בשטח של דברת אין בנמצא גבעה כזאת, ועל-כן נבנה היישוב הקדום במקום הקרוב ביותר לעמק, ומבלי לצמצם את שטח העמק עצמו.

תבור — הר, אך גם עיר

מן השמות כסלת-תבור ואזנות-תבור (כלומר, כסלות ואזנות הסמוכות לתבור, או שבתחום תבור)²² אין הכרע אם 'תבור' היה שם להר בלבד, או שהיה זה גם שם טריטוריאלי להר ולתחום שסביבו. אך 'תבור' הוא לפי פשוטו של מקרא גם שם עיר הנזכרת פעמיים במקרא. ביהושע היא מנויה עם ערי יששכר (מבנה הפסוק: 'ופגע הגבול בתבור ושחצימה ובית שמש',²³ וגם המניין המסכם 'ערים שש עשרה' יכולים ללמד שזהו שם עיר),²⁴ וכדברי הימים א, ו סב 'תבור ומגרשיה'

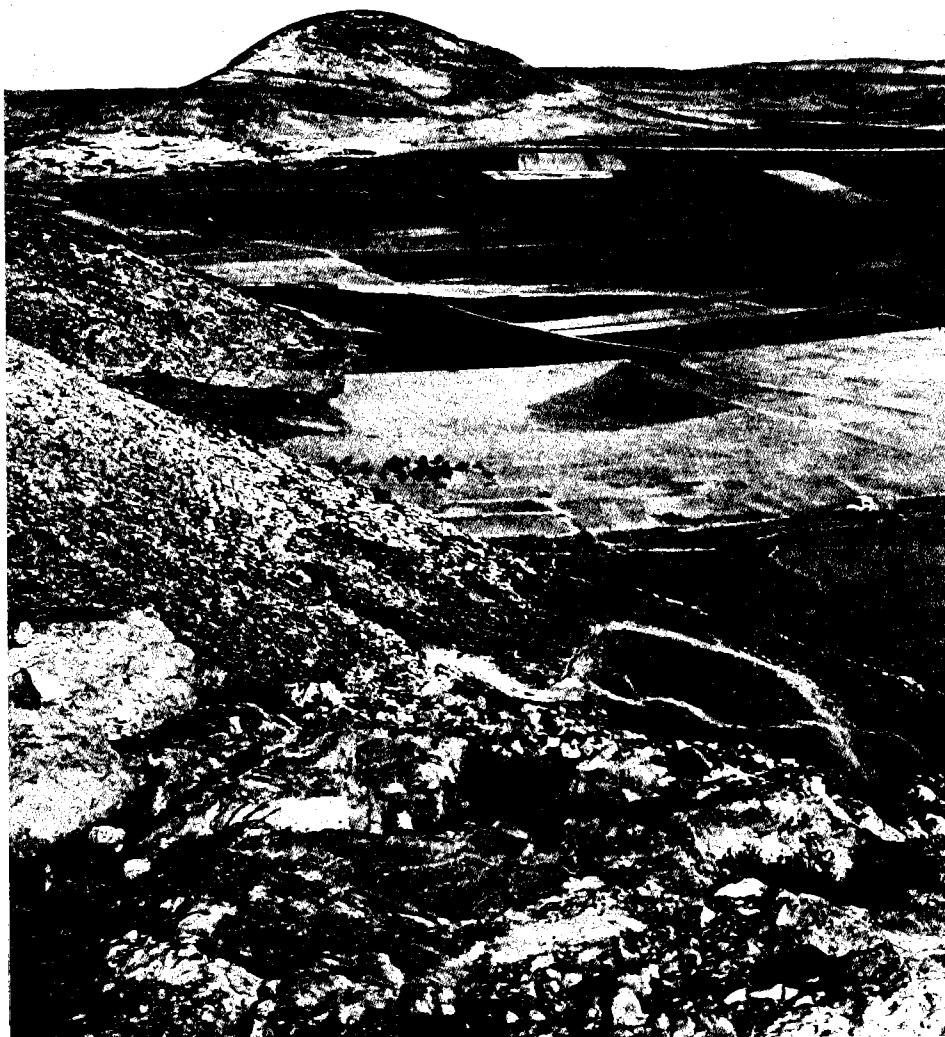
20 ברשימת ערי הלויים יהושע כא כח ודברי הימים א, ו נו. לפי השבעים (B) גם בין ערי השבט יהושע יט כ.

21 שיקול זה כוחו יפה גם אם נראה בקו הגבול קו שבין תחומים טריטוריאליים ולאודווקא בין יישובים. אדמותיה של דברת-דבוריה היו בוודאי במזרחה של בקעת-כסלות, ולפיכך טבעי הוא שנכללו בחבל יששכר. לעומת זאת, לא מסתבר שהיה קשר בין חורבת דבורה לבין בקעת-כסלות, הואיל והר-תבור הנישא חוצץ ביניהן. השטח הטבעי של חורבת דבורה הוא אזור הגבעות המתונות המשתפלות מבהר-תבור צפונה, לכיוון האזור של בית-קשת דהיום.

22 על-פירוב שמות מקומות המורכבים משתי מלים ואינם שייכים לפורמולות הקבועות (עין-, בית-, כפר-), התיבה הראשונה היא שם המקום, והשנייה היא תוספת מזהה, שבאה להבדיל את המקום ממקום אחר בעל אותו השם. כך בשמות המקראיים והמאוחרים יותר וכך בנומנקלטורה הערבית של ארץ-ישראל. במקרה הנדון ידועים במקרא מקומות נוספים בעלי אותו שם — קָסְלוֹן ביהודה וְאֵזֶן שְׁאֲרָה באפרים.

23 ניסוח מסוג זה צריך להתפרש באופן בסיסי כרשימה רצופה שכולה שמות יישובים, בדומה לארבעת הפסוקים שלפניו. בדרך-כלל אין דרך הכתוב לכלול יחד ברצף מהויות טופוגרפיות עם שמות ערים, ועל-פירוב יש לצפות שיופרדו על-ידי צורה פעלית.

24 בתרגום השבעים, לנוסחאותיו, יש חילופים רבים ביחס לנוסח המסורה ובינם לבין עצמם. אין מניין מסכם, ובמקום 'תבור' נמסרו צורות כמו Γαιθωρ (B) Θαβωθ (A) Θαφωθ (A+) . לפני אנחרת נזכרת כאן עיר נוספת (A) Ρεναθ או (B) Ρεηρωθ (אולי זכר לדיטוגרפיה קדומה), וכן נוסף אחרי שחצימה κατά θάλασσαν (= 'יָהַ'). עין-גנים מפורק ומסורס בנוסח B Ιεων και Τομμαν, כך שמספר השמות המנויים עומד על 17 (A) או 18 (B). אני מעדיף להתבסס כאן על הפסוקים כפי שהם בנוסח המסורה, שהוא יציב ואחיד; ועל ההנחה, שכנקודת-מוצא אין לתלות במניינים המסכמים אי-דיוק, למרות קיומם של קשיים באחדים מפסוקי מניין הערים בספר.

הר התבור —
צילום של
בנו רותנברג,
אמצע המאה העשרים

9

ניתנו ללויים מנחלת זבולון. תבור ודברת היו כמוכץ שתי ערים שונות. על כך מעיד הכתוב בדברי הימים א, ו, המונה את שתיהן. זו בצד זו, בין ערי הלויים — תבור מזבולון ודברת מיששכר.²⁵ ביהושע כא אין תבור נזכרת, וכל מיבנה ערי הלויים שבזבולון שונה (ארבע ערים — יקנעם, קרתה, דמנה, נהלל — במקום שתיים — רמונו ותבור בדברי הימים). אין זה המקום להידרש לשאלת היחס הספרותי וההיסטורי שבין שתי הרשימות, ולא למה שבינן לתיאורי הנחלות. אך לענייננו חשוב להדגיש, כי בתכנית החלוקה שביהושע נועדה העיר תבור ליששכר, ואילו לפי הרשימה בדברי הימים ישבו בני זבולון באותו השטח והם שנתנו את העיר ומגרשיה ללויים.

25 קונדר וקיצנר (*SWP*, I, p. 367) סברו כי תבור שבדברי הימים היא דברת שביהושע כא, ולא שמו לב שדברת נזכרת בצד תבור גם בדברי הימים א, ו.

מקומה של העיר תבור

ההנחה, הפשוטה לכאורה, היא שהעיר תבור שכנה על ההר, וכך סברו מחברים לא מעטים.²⁶ אולם המורדות התלולים והמיוערים של ההר בוודאי אינם מתאימים למיקום עיר; על פסגת ההר (מישור של כ-400 דונם) לא נמצאו חורבות של עיר, אלא מבצרים ומגורים בלבד; ומבחינה קרמית, לא נמצאו עד כה שרידים קודמים לתקופה הרומית.²⁷

גם מתוכן המקראות אפשר ללמוד, שלפחות בימי דבורה וברק ובזמן כתיבת ספר שופטים לא היתה עיר על ההר. כך משתמע מהדגשת הכתוב, שההתכנסות והיציאה היו בהר-תבור — 'לך ומשכת בהר תבור', 'כי עלה ברק בן אבינועם הר תבור', 'וירד ברק מהר תבור'. אילו היתה באותו זמן עיר בשם זה בשטח המצומצם של פסגת ההר, היה הכתוב תולה בה ולא בהר. אף הלשון 'את תבור ואת מגרשיה' (שהיא אמנם פורמולה קבועה ברשימה), אינה הולמת את הפסגה המוקפת מדרונות תלולים ומיוערים לאורך שני ק"מ מכל צד.

אולי מחמת הקשיים הללו קיימת נטייה אצל חוקרים רבים לכפור לגמרי בקיומה של העיר המקראית תבור. את תבור המפורשת בדברי הימים הגיהו, או פירשו בדוחק (כקיצור של 'כסלות-תבור' או 'אזנות-תבור' וכיו"ב),²⁸ ואת המניין ביהושע יט כב ('שש עשרה') ראו כטעות של הסופר או המעתיק, ויש שהוסיפו עיר על-יסוד קריאה אחרת ('שחץ וימה') או מן השבטים הסמוכים ('חלקת'). בהסתמך על נוסחאות שונות של השבעים.²⁹ אך הכתוב כמות שהוא, מכיר עיר בשם תבור; והבא להוציא את הכתוב מחזקתו, עליו הראיה.³⁰

מיקומה של העיר צריך אפוא להיות סמוך להר, למרגלותיו. ואולם דרום ההר ומזרחו אינם באים בחשבון; צירוף של יהושע יט, יהושע כא ודברי הימים א, ו, לפי סדר הכתובים וכפי שהם מציגים את עצמם, עשוי להוביל למסקנה, שדברת ניתנה ליששכר ונשארה בתחומה גם בזמן מאוחר יותר, ואילו תבור נרשמה תחילה בין ערי יששכר, אבל אחר-כך עברה לזבולון. כבר הזכרנו

26 כגון רובינסון, ג, עמ' 219; ר' גרן, תיאור ארץ ישראל (תרגום ח' בן-עמרם), ו, ירושלים תשמ"ה, עמ' 102; פרס, ד, עמ' 926; וילנאי, אריאל, עמ' 8045 (בהסתייגות); ובפרשנות נוספת ליהושע יט כב ודברי הימים א, ו, סב — W.A.L. Elmslie, *Chronicles*, Cambridge 1916, p. 50; "קיל, דברי הימים א', דעת מקרא, ירושלים תשמ"ו, עמ' קע (והשווה פירושו ליהושע, ירושלים תשל"ל, עמ' קצח: "זאין יודעים את מקומה של העיר...").
27 " אהרוני, 'תבור', אנציקלופדיה מקראית, ח, עמ' 407. ועיין: מ' פיצירילי ואחרים, פסגת הר תבור, קרדום, 20 (תשמ"ב), עמ' 52-78.

28 E.L. Curtis & A.A. Madsen, *The Book of Chronicles*, (ICC), Edinburgh 1910, p. 143; F. Brown, S.R. Driver & C.A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907, p. 1061; ש' קליין, 'ערי הכהנים והלוויים', מחקרים ארצישראלים, ירושלים-תל-אביב תרצ"ד, עמ' 12; אהרוני (לעיל, הערה 27), ושם ביבליוגרפיה. בבית-מדרשו של ולהאוזן כמוכח אין השמות שברשימה אלא פיקציה דמיונית מאוחרת, שאין בה עדות היסטורית. ראה: אקדמות לדברי ימי ישראל (תרגום י' יברכיהו), א, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 128-132; ב, עמ' 44-53.

29 ראה: ש' ייבין, 'יששכר', אנציקלופדיה מקראית, ג, עמ' 948; קלאי, נחלות, עמ' 164-172.
30 דברים ככתבם נוקט גם קלאי (נחלות, עמ' 402) המסתייג מן ההצעות המשבשות והדוחקות, ומניח שעיר הלוויים תבור אכן היתה קיימת והיתה יישוב הצמוד להר. מפליא, שבפרק אחר באותו ספר (עמ' 156) הוא קובע בקשר לפסוק ביהושע 'ופגע הגבול בתבור': 'זאין ספק, כנראה שכונת הכתוב להר תבור ולא ליישוב בעל שם זה שבקרבת ההר. יישובים בקרבת הר תבור ששמותיהם מורכבים בשם תבור ידועים... בלשון קצרה אפשר לכנות יישוב מעין זה בשם כסלות סתם אבל לא תבור סתם' וכו'. נדמה, שכאן נמשך עדיין המחבר אחר הדעה הנפוצה, שמעולם לא היתה עיר בשם תבור. ראשית פקפוק אפשר אולי למצוא בכנראה' שהטפיל ל'אין ספק' במשפט זה. על-כל-פנים, לפי משנה אחרונה שלו, שעיר בשם זה היתה קיימת בצמוד להר למרגלותיו הדבר המתבקש ביותר הוא לפרש לפיה את הפסוק ביהושע יט ללא קשיים.

כי לפי תיאור קו הגבול של זבולון, דברת היא נקודה קיצונית מזרחית בנחלת זבולון; הקו בא אליה ממערב (משריד וכסלות) ועולה ממנה לצפון-מערב (לכיוון גת-החפר-משהד). מעתה, אם דברת עצמה לא נחשבה מעולם על זבולון, קל וחומר שמזרחה ודרומה אינו ראוי להיחשב על זבולון. לעומת זאת, יש הגיון בדבר, שעיר הנמצאת מעט צפונית-מזרחית לדברת תכלול בתכנית המקורית בין ערי יששכר, אך תשתייך אחרי-כך, בתהפוכות הזמנים, לזבולון. מסתבר אפוא ביותר, שהעיר חבור שכנה למרגלות הר-תבור, מצפון.

אימתי פסק ישובה של העיר תבור

מתקופת בית-שני ידועים שני מחברים המזכירים את תבור — פוליביוס ויוסף בן מתתיהו. יוסף, שהוא המאוחר שבין השניים, מזכיר את התבור בעשרה מקומות בכתביו.³¹ בכל המקומות מדובר על הר-תבור — Ἰταβύριον ὄρος, ולעולם לא מוזכרת העיר תבור. יוסף בן מתתיהו עצמו ביצר, לדבריו, את ראש הר-תבור בביצור אסטרטגי, אך עיר לא היתה שם, לא קודם-לכן ולא אחרי-כך. הדבר בולט היטב ברשימת ביצורי יוסף שב'חיי יוסף', סוף פרק לז (187-188), שם נמנו שתי קבוצות של ביצורים: ערים מבוצרות מחד, וכפרים מבוצרים מאידך, ונוסף בסוף הרשימה ובנפרד — ההר תבור — Ἰταβύριον ὄρος. הווי אומר, שבימי יוסף בן מתתיהו לא היה יישוב בשם תבור, ויוסף המוסר שביצר והכיר היטב את ההר וסביבתו, לא ידע על העיר תבור לא בימיו ולא בתקופות קודמות לו. בדרך השערה נוכל להוסיף, כי משתיקת המקורות המונים את כיבושי בית חשמונאי בפירוט רב בדרך-כלל, אך אינם מזכירים את העיר תבור, מסתבר שיש ללמוד כי כבר בזמן מרד החשמונאים לא היתה עיר זו קיימת (ברשימה המסכמת של כיבושי החשמונאים עד ינאי המלך נזכר הר התבור כשם אזור, יחד עם השומרון והכרמל).³²

על רקע זה יש חשיבות מיוחדת לעדותו של פוליביוס, שהיא כאן חוליית-ביניים היסטורית, בין תקופת קיום העיר לבין תקופת השתכחותה. בקטע שבו מספר פוליביוס על כיבוש צפונה של ארץ-ישראל בידי אנטיוכוס השלישי, בשנת 218 לפנה"ס, מוזכר התבור — Τὸ Ἰταβύριον³³ ובהמשך הקטע — העיר — πόλις ἤ.

31 קדמוניות ה א 22 (84), ה ה 3 (203), ח ב 3 (37), יג טו 4 (396), יד י (102); חיי יוסף לז (188); מלחמת א ח 7 (177), ב כ 6 (573); ד א 1 (1) ד א 8 (54-61).

32 טיעון זה הועלה על-ידי ז' ספראי, 'גיאוגרפיה היסטורית של הר תבור', קרדום, 20 (תשמ"ב), עמ' 21, והדברים מסתברים (מצד שני, דברי פוליביוס הובאו במאמר זה בצורה מוטעית וכן לא נכונה לדעתי פרשנותו הלשונית היסטורית לשם Ἰταβύριον עיין שם, וראה בהערה הבאה).

33 מלבד אצל פוליביוס ויוספוס מוזכר השם Ἰταβύριον גם בשני מקומות בתרגום השבעים — ירמיהו מו (כו), יח והושע א א (בשאר המקומות — הצורה Θαβωρ או שיבושים הנובעים ממנה). בעקבות השבעים הזכירו את Ἰταβύριον כצורה ספרותית ולא כצורה חיה — גם אוסביוס והירונימוס באונומסטיקון (לעיל, הערה 3, עמ' 110, שורה 20). בלקסיקון הגיאוגרפי של סטפנוס ביזנטינוס (בערך 500 לספירה) נכתב: Ἰταβύριον, נוסחה אחרת: Ἰταβύριον (ה)הר של רודוס... ויש גם בפניניקה'. Stephan von Byzanz, *Ethnika*, Graz 1958, p. 141. השם Ἰταβύριον — Ἰταβύριον מתאים לפי כתיבו לשמות המקומות שנקלטו ביוונית בתקופה קדומה. הת"ו העברית מיוצגת בו כ'ט' ואת ה'ט' שבו יש לראות כמייצג קדום של ו"ו בשורוק (משום-מה נשמע השם לזרים בשורוק ולא בחולם). סיומת השם היא יוונית טיפוסי, ותחילתו עוד צריכה הסבר. בדרך-כלל קלטה היוונית במקום (כנראה בראשית האלף הראשון לפנה"ס ואולי אף לפני-כן) את שמותיהן של ערי החוף הארץ-ישראלית, ואפשר גם שמות מפורסמים אחרים מתוך הארץ (כגון עמון — Ἀμμανίτις, בשן — Βαταναία, ירדן — Ἰορδάνος).

תבתנים
בכפר דבוריה
(1887)

ואלה דבריו :

ולאחר הבטיחו אותן [את פֵּלוֹטֶרִיָּה שעל שפת הכנרת וסקיתופוליס] בחילות־מצב, עבר את הארץ ההררית והגיע אל Atabyrion השוכנת) על/בסמוך לרכס דמוי־שד, ולמעלה של יותר מחמש־עשרה סטדיות. ובנקטו, לפי ההודמנות הזאת, במארב ובתכסיס, כבש את העיר: בהזמינו את אנשי העיר להתכתשות ובגרמו (על־ידי מרוצת אנשיו) לאנשים שהיו מוכנים להסתכן כראשונים לרדת מרחק רב, ואז כשהוא מתקיף מתוך שינוי כיוון לאחור של הבורחים והקמה של האורב ממקומו, רבים מהם הרג, ולבסוף ברדפו ובהתנפלו פתאום, לכד מתוך תקיפה גם את העיר הזאת... ולאחר הבטיחו גם את Atabyrion, עזב [את המקום] התקדם וכבש את פְּלָה. קְמוֹן, וגפרון.

נקודת התורפה בקטע היא תיאור מקומה של אֶטְבִּירִיוֹן : ὁ κεῖται ἐπὶ λόφου μαστοειδοῦς, שתורגם בדרך־כלל 'השוכן על פסגה דמוית־שד'³⁴, ומכאן שהעיר שכנה על ראש ההר. אך הדבר

מקור עיקרי להנחה זו הוא ההכחנה בין הגאים שאבדו לעברית ולכנענית בתקופה קדומה והשמות היווניים משקפים אותם, כגון Τυρος לעומת Σιδωνος, וכן ה־ שב־ Ἐκδιπα (אכזיב). עיין: J. Friedrich, *Phönizisch-punische Grammatik*, Roma 1951, p. 9. אין פלא אפוא, שגם הר־תבור בעל הייחוד הטופוגרפי והמיקום המרכזי בגבול הגליל והעמק, הנראה גם לספנים מול חוף־דור, נודע אף הוא ליוונים. המקרה הנדון מסובך יותר, הוא השם Ἀταβύρις. הוא גם שמו של ההר הגבוה ברודוס (1,240 מ' מעל פני הים). השם מופיע במקורות בצורות: Ἀταβύρια ὄρη, Ἀταβύριον ὄρος, Ἀταβύρις, ὄ. כיום נקרא Ἀτάυρος. כמורכן ידועה האלוהות בעלת השם המורכב Ζεὺς Ἀταβύριος, שלכבודה היו מקדשים ברודוס ומחוץ לה (רודוס עצמה נקראה לפעמים Ἀταβύρια). ובין מעריציה קמו שתי כתות גנוסטיות בתקופה ההלניסטית. לפיכך, אפשר שיש קשר מקורי בין השמות הללו (אין בידינו הסבר אטימולוגי מניח את הדעת לא ל'תבור' ולא ל'Ἀταβύριον'); וגם אם אין קשר כזה, ייתכן שיש קשר משני, כלומר שהסופרים ההלניסטים סיגלו את השם הארץ־ישראלי אל הצורה היוונית הדומה שהכירו. על כל העניין ראה: RE, I, 4, Ἀταβύρια, Ἀταβύριασταί (Διοσαταβ), Ἀταβύριον I, 2 Ἀταβύριος, pp. 1886-1888

Polybius, *The Histories* (translated by W.R. Paton), II, London 1954, V, 70, 6; F.W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, I, Oxford 1957, p. 596; RE, I, 4, p. 1888

אינו מתאים לשאר ידיעותינו. אבייונה רצה לפרש, שה-*πόλις* המוזכרת כאן היא מבצר מלכותי;³⁵ אבל פירוש זה הוא דחוק מהבחינה הלשונית, ובסופו של דבר אין בו מענה לבעיה הארכיאולוגית, מאחר שלא ידועים שרידים קדם-רומיים בשטח המצומצם יחסית של פסגת ההר.

ואולם, *gen + ἐπι* מתפרש גם כמובן 'אצל-', 'לא הרחק מן-', 'ב-'.³⁶ נראה, שבמקרה הנדון זהו הפירוש העדיף, ולפיכך נכון לתרגם: 'השוכן בסמוך לרכס דמוי-שד'. הצירוף *ἐπι λόφου* נזכר אצל פוליביוס גם במקומות אחרים, ובדרך-כלל אין מתחייב מן התוכן על ההר.³⁷ בשני הקשרים שבהם הסגנון דומה מאוד לקטע שלפנינו, נראה לי שהפירוש המסתבר יותר הוא 'at', 'בסמוך ל-', 'על צלע', ולא 'על פסגת-'.³⁸ ומאידך, אנו מוצאים במקרה אחרים ש'על ההר' הוא *ἐν τῷ λόφῳ*.³⁹ מאחר שהעיר נזכרת כאן בפעם האחרונה בתולדותיה, ובתקופה קצת מאוחרת יותר נראה שחרכה ונשכחה, יש מקום רב לסברה, כי כיבושה זה בידי אנטיוכוס השלישי היה חורבנה הסופי.

המקורות, הממצא והשטח

מתוך הדברים עולה כידינו רצף של ידיעות היסטוריות, טופוגרפיות וארכיאולוגיות, המצטרף יחד לתמונה שלמה.

הניתוח ההיסטורי מלמד שלמרגלות הר-תבור נתקיימה תמיד העיר דְּבֹרָה דְּבֹרִיָּה, ובצד אחר שלו היתה העיר תבור מימות ספר יהושע ועד התקופה ההלניסטית. עיר זו בוודאי כבר לא היתה קיימת זה מכבר בימי יוסף בן מתתיהו, ונראה שחרכה ב-218 לפנה"ס.

הניתוח הטופוגרפי-מקראי מלמד, שהעיר תבור לא יכלה להיות על הר-תבור, אבל היתה קרובה אליו, למרגלותיו. מיקומה לא היה במערב ההר מפני ששם היה מקומה של דברת; וכנראה אף לא במזרחו ובדרומו מפני שאלו הם אזורים מובהקים של שבט יששכר, בעוד שתבור עברה מיששכר לזבולון.

מן ההיבט הארכיאולוגי עומדים לפנינו שלושה אתרים שכולם נסקרו (אף כי לא נחפרו באופן שיטתי): פסגת הר-תבור, שבה שרידי מבצרים ומנזרים החל מן התקופה הרומית, אך לא לפני-כן; דבוריה, למרגלותיו ממערב, שבה נמצאו עד כה שרידים מתקופות הברזל ומן התקופות הרומית, הביזאנטית והערבית; וחורבת דבורה, בצפון ההר, שעיקר יישובה בתקופות הפרסית וההלניסטית, ואשר אחריהן לא נושבה עוד.

35 מ' אבייונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים תשמ"ד, עמ' 28. ובעקבותיו מ' שטרן, ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ג, התקופה ההלניסטית, ירושלים 1981, עמ' 58; Ch. Möller & G. Schmitt, *Siedlungen* ; 58

Palästinas nach Flavius Josephus, Wiesbaden 1976, pp. 111-112

36 Liddell & Scott, *Greek-English Lexicon* 621a; J. Schweighäuser, *Lexicon Polybium*, Lipsia 1795, p. 238b; A. Mauersberger, *Polybius-Lexikon*, I, 2, Berlin 1961, pp. 876-880

37 מאורסברגר, שם, א, 4, עמ' 1497-1496.

38 *ἢ τῶν Αἰγυπτῶν... κείται δ' ἐπὶ λόφῳ ἐρυμῶν καὶ δυσβάτων* ... שוכנת כהרים נשגבים ובלתי-ניתנים לגישה' (ר, 57, 5) *ἢ κείται (= 'Αλίφειρα) μὲν ἐπὶ λόφου κρημνώδους πανταχόθεν* (5, 57, 5) *ἔχει δ' ἄκραν ἐν αὐτῇ τῇ κορυφῇ τοῦ σύμπαντος ἔχοντος πλείον ἢ δέκα σταδίων πρόσβασιν, ἔχει δ' ἄκραν ἐν αὐτῇ τῇ κορυφῇ τοῦ σύμπαντος* ... (אליפיה) השוכנת על צלע הר תלול מכל צדדיו, בעל מעלה יותר מעשר סטדיות, ולה מצודה על הפסגה עצמה של כל ההר ... (ב, 78, 3).

39 למשל ב, 28, 2; ג, 10, 5 ובהערה הקודמת.

הדרך העולה
לתבור

תבור

ההתאמה בין שלושת הנתיבים (ההיסטורי, הטופוגרפי והארכיאולוגי) היא אפוא כמעט מושלמת. ההר לא היה מעולם (עד ביצורו סמוך לחורבן) אלא הר; דברת היתה בשטח דבוריה; ותבור — בחורבת דבורה. חוליה אחת חלשה יש במסכת הזו, והיא הכמות המועטת יחסית של מימצא ברזלי בחורבת דבורה. בעניין זה נראה, כי כדאי לבדוק את האפשרות שחלה תנודה מסוימת במיקום עיקרו של היישוב בין תקופת המקרא וימי בית-שני, ואפשר שסקרים נוספים ישלימו כאן את החסר.

עתה אפשר לשוב אל ההיבט הלשוני ואל השאלות שהעלינו בתחילת מאמר זה. דְּבָרְתַּת המקראית נקראה בסוף ימי בית-שני דבריתא. שם זה, שעליו מעיד יוסף בן מתתיהו, אינו אלא השם המקראי בחילוף סיומת הנקבה. תנועתו הסופית יכולה להתפרש כצורת-יידוע ארמית.⁴⁰ בדרך השערה אפשר להניח, כי כאשר כבשו הערבים את הארץ מצאו למרגלות הר-תבור שני אתרים, האחד — כפר במערב ההר ושמו דְּבָרְתַּת; והשני; במדרגה הצפונית — חורבה בעלת שטח גדול, הידועה בין אנשי האזור ושמה תְּבוּרָא. וכאן פעלה האטימולוגיה העממית. מאחר שלא היתה לערבים זיקה לשמות ההיסטוריים אלא לשמות כפי שנשמעו באוזניהם; והואיל ואף ההר לא נקרא אז בדרך-כלל 'תבור', אלא 'טורא' (כפי שמעיד השם שנשתמר — ג'בל אֶ-טֹיֹר), לפיכך ניטשטש באוזניהם ההבדל שבין הדל"ת שב'דבריתא' והת"ו שב'תבורא' והם נטו לראות ב'דבריתא' צורה תארית הגזורה מן 'תבורא-דבורא' ותלויה בה.⁴¹ את הסיומת הייחוסית הארמית, לפי הכנתם, המירו בסיומת ה'נספה' הערבית, שהיא בעלת אותה המשמעות, וכך נוצרה מצד אחד ההאחדה בין שני השמות, ומצד שני סיומת הנספה של 'דבוריה'.⁴²

תודתי נתונה לארנה קובוס, ליזה אולמן וד"ר דורון מנדלס שתרמו מזמנם ומנסיגנם העשיר במקורות היווניים וסייעו בידי בנייתח הטקסט. החלק היווני של מאמר זה ראה אור לאחרונה: The Meaning of ἐπιλόφου in Polybius' Writing and its Effect on the Location of the Town Tabor', *Scripta Classica Israelica*, 8-9, (1985/1988), pp. 79-82

40 השווה עלמת-עלמית. חריר <חדידתא> * חדית' (ז' קלאי, 'עלמון', אנציקלופדיה מקראית, 1, עמ' 233-234; ש' לוונשטט, 'חריר', שם, ג, עמ' 28-29). על התנועה הסופית ומקורה ראה מה שהערתי במאמרי, 'גב בהר אפרים ושאלת קיומה של "גבע" מצפון לבית-אל', קתדרה, 45 (תשרי תשמ"ח), עמ' 8, הערה 30.

41 מעבר של ת"ו לדל"ת אינו רגיל בשמות המקומות בארץ. המשך מחקרו של קמפפמאיר (לעיל, הערה 18 שראה אור ב: ZDPV 15 (1892), p. 91) מנה חמש דוגמאות לכגון זה: צרפת-צַרְפַּנְד, גְּלִית-ג'אלוד ניש להעיר, שכבר הפשיטתא רושמת גוליד בדל"ת. צַפַּת-צַפַּד, סְלִכָה-סְלִכָת * סְלִח' אד, Πέτρος <בְּרֶס. החסרון בדוגמאות אלו לענייננו הוא המיקום הסופי של ה-ת בארבע מתוך חמש הדוגמאות, והקירבה לעיצור שעבר מאי-קוליות לקוליות (π) במקרה החמישי. אולם, מקבילה מושלמת להצעה שלנו אפשר למצוא בשם תרעלה — 'סוכות-תרעלה' (ירושלמי, שביעית ט ב, לח ע"ד) היום — דיר עלא. גם כאן יש למעתק הסבר, הנועץ באטימולוגיה עממית. דוגמה לא בטוחה למעבר ת"ו לדל"ת בתחילת המלה יכול להיות 'תאמונא' (נוסח אחר: תימונא, Θιμονα) — מקום סמוך לעכו או שם אחר לעכו — בעל המידות והמשקלות' לאפיפניוס מהמאה החמישית לספירה (J.E. Dean, *Epiphanius Treatise on Weights and Measures*, Chicago 1935, p. 76) שהוצע לזהותו בְּרָאמוֹן, ממערב לכפול, דרומית-מזרחית לעכו. למעבר דומה, מטי"ת שמוצאה מֶטְ יוֹנִית, השווה: Πεντακωμία <פנטאקומותה (כתובת רחוב, שורה 28) פְּנִדְקוֹמִיָה. בתקופות קודמות לתקופה הערבית נמצא לעתים מחברים לועזיים המחליפים ט"ת ות"ו בול"ת. כך סטראבו (756,6,1) הרושם את השם דאמור Ταμυρας (אך פוליביוס Δαμοῦρας: 68, V). מפת מידבא (אבייונה, מס' 8): גורן האטד — Αλων Αταθ, ושים לב לשם היווני הקדמון 'Αζωτος (על-דרך היוונית הקדומה שבה 'י' בוצעה /sd/ — 'אשדוד'. ודוגמה מצרית: דמיאט — Damietta — Ταμιαθις — מכל מקום, בנידון שלנו אנו מניחים קיומו של רקע מיוחד למעתק.

42 בהבדל מסוים, השווה Σαφιθα = צפיתא-תל-אֶצְאִפִי = Μωδιθα = מודיתא-מידיה (מ' אבייונה, מפת מידבא, 88, 58, ירושלים תשי"ג). דוגמה דומה מבחינה עקרונית היא קַנְתָּ <Καντα> אלקנוואת. 'קנתא' לא היתה אלא 'קנת' בסיומת /α/ ארמית, אך נתפסה אצל התושבים בתקופת המעבר מארמית לערבית כצורת ריבוי נקבה

לקישור שני השמות זה לזה סייעה כנראה גם תופעה פונולוגית – הנטייה הידועה בעברית ובארמית של ארץ-ישראל (וביותר בארמית הנוצרית), להפוך חצאי-תנועות ותנועות קצרות ל/w/. בקרכת עיצורים שפתיים והאות רי"ש.⁴³ מסתבר אם כן, שהתנועה הקצרה, או חצי התנועה, הכלואה בין הבי"ת והרי"ש בשם 'דבריתא' בוטאה w/ עוד לפני הכיבוש הערבי, והדמיון בין שני השמות הפך למוכן מאליו. כך נצטרפו תהליכים לשוניים לתהפוכות ההיסטוריות והביאו בלבול לעולם.

מידעת מן 'קנת' ולכן 'תורגמה' לערבית *القنات* (ראה: ב' עודד, 'קנת', אנציקלופדיה מקראית, ז, עמ' 203-205 וביבליוגרפיה).

43 ראה: י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה, ירושלים תשי"ט, עמ' 391-393, ושם הפניות רבות; ז' בן-חיים, 'מסורת השומרונים וזיקתה למסורת של מגילות ים המלח וללשון חז"ל', לשוננו, כב (תשי"ח), עמ' 226; מ' בר-אשר, משנה כתב-יד פארמה ב' לסדר טהרות, ירושלים תשל"א, עמ' 6.